

ДЕМОГРАФІЯ, ЕКОНОМІКА ПРАЦІ, СОЦІАЛЬНА ЕКОНОМІКА І ПОЛІТИКА

DOI: <https://doi.org/10.32836/2521-666X/2019-65-23>

УДК 631.15:331.101.6

Збарський В.К.

доктор економічних наук, професор,
Національний університет біоресурсів
і природокористування України

Грибова Д.В.

кандидат економічних наук, доцент,
Національний університет біоресурсів
і природокористування України

Zbarsky Vasyl, Gribova Diana

National University of Life
and Environmental Sciences of Ukraine

МАЛІ ФОРМИ ГОСПОДАРЮВАННЯ ЯК СЕРЕДОВИЩЕ ФОРМУВАННЯ СЕРЕДНЬОГО КЛАСУ НА СЕЛІ

SMALL BUSINESS FORMS AS A MEDIUM OF FORMATION OF THE MIDDLE CLASS IN THE COUNTRYSIDE

У статті проаналізовані сучасні особливості функціонування малих форм господарювання на селі. Визначено характер проблем соціально-економічного розвитку сільських громад. Доведено необхідність формування повноцінного життєвого середовища в системі сільських територій. Сформульовано основні соціально-економічні передумови формування середнього класу на селі. Досліджено сутність дефініції «середній клас» у системі сільських територій. Визначено роль представників середнього класу на селі. Доведено вплив сільського середнього класу на соціально-економічні, суспільно-гуманітарні та організаційно-адміністративні процеси в системі сільських територій. Висвітлено потенційні складники середнього класу на селі з числа суб'єктів малого аграрного підприємництва. Доведено роль фермерських господарств та особистих селянських господарств у процесі формування середнього класу на селі. Проаналізовано європейський та світовий досвід формування прошарку середнього класу в сільській місцевості.

Ключові слова: середній клас, сільські території, фермерські господарства, особисті селянські господарства, малий аграрний бізнес, сільські громади.

В статье проанализированы современные особенности функционирования малых формы хозяйствования на селе. Обоснован характер проблем социально-экономического развития сельских общин. Доказана необходимость формирования полноценной жизненной среды в системе сельских территорий. Сформулированы основные социально-экономические предпосылки формирования среднего класса на селе. Исследована сущность дефиниции «средний класс» в системе сельских территорий. Определена роль представителей среднего класса на селе. Доказано влияние сельского среднего класса на социально-экономические, общественно-гуманитарные и организационно-административные процессы в системе сельских территорий. Освещены потенциальные составляющие среднего класса на селе из числа субъектов малого аграрного предпринимательства. Доказана роль фермерских хозяйств и личных

крестьянских хозяйств в процессе формирования среднего класса на селе. Проанализированы европейский и мировой опыт формирования прослойки среднего класса в сельской местности.

Ключевые слова: *средний класс, сельские территории, фермерские хозяйства, личные крестьянские хозяйства, малый аграрный бизнес, сельские общины.*

The article examines the essence of the category «middle class» in economic and social aspects. The lack of a unified scientific approach to interpreting the relevant population is proved. In the article the modern features of functioning of small forms of management in rural areas are analyzed. The nature of problems of socio-economic development of rural communities is substantiated. The necessity of forming a complete living environment in the system of rural territories has been proved. The main socio-economic preconditions for the formation of the middle class in the countryside are formulated. The essence of the definition of «middle class» in the system of rural territories is investigated. The role of middle class representatives in the countryside has been identified. The influence of the rural middle class on the socio-economic, social, humanitarian and organizational-administrative processes in the system of rural territories has been proved. The potential components of the middle class in the village from among the subjects of small agrarian entrepreneurship are highlighted. Dynamics of indicators reflecting the nature of socio-economic activity of agricultural producers are analyzed. The regional peculiarities of the development of subjects of small agrarian entrepreneurship as a basis of the middle class are investigated. The role of farms and private farms in the process of formation of the middle class in the countryside is proved. The European and world experience of forming the middle class layer in rural areas is analyzed. The complex of factors that caused the process of property differentiation in the system of the Ukrainian village is formulated. The main problems to be solved in the process of formation of the middle class in the system of rural territories are identified. The authors propose a set of indicators that can be used to analyze the development of the rural middle class. The necessity to include both purely economic and social indicators in the list is justified. The importance of personal peasant farms in the process of becoming middle class in the system of rural territories is proved. Their role in solving economic and social issues of Ukrainian village development is analyzed.

Key words: *middle class, rural territories, farms, personal peasant farms, small agricultural business, rural communities.*

Постановка проблеми. У зарубіжній та вітчизняній науковій літературі досі немає єдиного погляду стосовно поняття середнього класу, яке, на наш погляд, є інтегральним показником соціального та економічного статусу людей. Особливо відсутнє таке визначення щодо мешканців сільських громад.

Середній клас – це та частина суспільства, яка займає середні статусні позиції між соціальними верхами та низами. Визначення середнього класу на селі пов'язане з тим, щоб як якомога скоріше ліквідувати бідність та злиденність. Адже за межею бідності нині опинилося близько 60% сільського населення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Науковий і практичний інтерес до проблеми становлення і розвитку середнього класу в Україні різко зріс із 2001 р. Серед українських учених проблеми середнього класу досліджувалися такими вченими, як В. Гець, Е. Лібанова, Д. Богиня, Н. Борецька, А. Базилук, З. Варналій, В. Збарський,

М. Ким, Г. Рекун, А. Щетинін, Г. Ярошенко та інші.

Проте й понині не опрацьовано єдиного підходу до визначення середнього класу. Визначення середнього класу залежить від тієї концепції стратифікації, в межах якої розглядається це поняття, національних особливостей і часових рамок дослідження.

Мета статті – розкрити місце і роль малих форм господарювання у формуванні середнього класу в сільській місцевості.

Результати досліджень. До малих форм господарювання на селі (МФГ) належать насамперед малі сільськогосподарські підприємства, фермерські й особисті селянські господарства. Саме ці форми господарювання і є основою формування середнього класу на селі (табл. 1).

З даних табл. 1 можна зробити такі висновки: нині основу середнього класу на селі можуть становити 166 тис. керівників малих форм господарювання (89,8 тис. голів осо-

Таблиця 1

Динаміка розвитку малих форм господарювання на селі в Україні

Показник	Рік				2017 у % до 2010
	2010	2012	2014	2017	
Фермерські господарства (ФГ)					
Кількість ФГ, одиниць	41524	34035	33084	33682	81,1
Площа с.-г. угідь, тис. га	4540,4	4389,4	4578,3	4437,9	97,7
Вартість валової продукції у цінах 2010 року, млн. грн	11726	13906	19189	22104	188,5
Маса прибутку, млн. грн	2626,2	3914,4	5569,4	6652,1	253,3
Рентабельності всієї діяльності, %	32,4	27,8	29,6	35,4	+3,0
Малі сільськогосподарські підприємства					
Кількість господарств, одиниць	45972	43123	41885	42477	92,4
Зайнято працівників, тис. осіб	137,6	209,5	208,2	217,2	157,8
Обсяг валової продукції, млн. грн.	18121	40448	96534	161821	у 8,9 р.
Обсяг продаж, млн. грн	21868	48443	64378	144018	у 6,5 р.
Маса прибутку, млн. грн	2268,1	7874,8	6932,2	35839,5	у 15,8р.
Рентабельність операційної діяльності, %	17,9	22,7	18,5	37,2	19,3
Особисті селянські господарства					
Кількість господарств, тис. одиниць	4540,4	4301,8	4136,8	4075,4	89,8
в т.ч. з площею понад 5,0 га	99,2	91,7	87,2	89,8	90,5
Площа с.-г. угідь - всього, тис. га	6655,4	6501,0	6296,5	6268,0	94,2
Вартість валової продукції у цінах 2010 року, млн. грн	96734	106518	112369	109522	113,2

*Джерело: дані Держстату України

бистих селянських господарств із площею земельних угідь понад 5,0 га; 33,7 тис. фермерів; 42,5 тис. керівників малих сільськогосподарських підприємств).

У зв'язку з цим постає завдання створити повноцінне життєве середовище у сільській місцевості, що дасть змогу частково реалізувати зобов'язання держави щодо створення повноцінного життєвого середовища у сільській місцевості, а це передбачатиме:

- оздоровлення демографічної ситуації у сільських поселеннях;
- забезпечення соціальної облаштованості агроформувань, сільських громад, їхніх територій на рівні, привабливому для проживання та праці насамперед для молоді;
- створення нових, у тому числі високопрестижних, робочих місць і зменшення на цій основі безробіття та міграційних процесів між селом і містом та за межі країни;
- формування середнього класу на селі;
- підвищення ефективності праці селян у всіх сферах їхньої трудової діяльності, насамперед у сільському господарстві;

– підвищення оплати праці й реальних сукупних доходів зайнятих у сільському господарстві;

– поліпшення соціально-психологічного клімату в сільській місцевості та в аграрному секторі економіки;

Зупинимось на особливостях діяльності фермерських господарств та особистих господарств населення як середовища для формування середнього класу.

Фермерські господарства. Перевага фермерського господарства над особистим селянським полягає в його більших розмірах, можливості застосування засобів механізації і на цій основі ведення ефективнішого виробництва і підвищення конкурентоспроможності. Розміри земельних ділянок, як і форма власності, мають великий вплив на ефективність виробництва і формування середнього класу. Необхідно, щоб фермерські господарства були раціональними з організаційно-економічного погляду.

Невеликі фермерські господарства важко комплексно механізувати, а обробити землю

вручну силами однієї сім'ї неможливо. Нині в Україні налічується понад 33 тисячі фермерських господарств, які розвиваються й нарощують виробництво. На початок 2018 р. їхня кількість дещо скоротилася порівняно з 2010 р.

Фермерські господарства мають забезпечувати оптимальні обсяги виробництва продукції для досягнення високої ефективності окремих галузей, раціонального використання трудових ресурсів, основних засобів виробництва. Раціональні розміри фермерських господарств залежать передусім від їхньої виробничої спеціалізації і меншою мірою – від зональних природно-кліматичних умов. Досвід країн Західної Європи свідчить, що ефективність виробництва значно вища там, де розміри землекористування перевищують 100 га, у США – 400 га (в Україні середні розміри фермерського господарства у 2017 р. становили 137,1 га сільськогосподарських угідь).

В Україні вченими-аграрниками Інституту аграрної економіки УААН розроблені рекомендації щодо розмірів фермерських господарств залежно від напрямів спеціалізації. Площа ріллі на одне фермерське господарство зросла з 23,9 га в 1977 р. і 85 га в 2006 р. до 103,7 га у 2017 р.. У 12 областях України на одне фермерське господарство припадає понад 100 га ріллі, а в чотирьох областях (Дніпропетровська, Кіровоградська, Луганська, Харківська) – понад 300 га ріллі.

Політика щодо подолання бідності нерозривно пов'язана з політикою становлення середнього класу. Вважається, що частка з ознаками середнього класу має зростати насамперед за рахунок переходу в нову якість бідного населення. Для з'ясування питання створення середнього класу в Україні взагалі й у сільських територіях зокрема необхідно визначити основні ознаки, що окреслюють середній клас як специфічне явище, соціальний інститут і результат функціонування сучасної ринкової економіки.

Вчені дотримуються різних думок щодо критеріїв виділення середнього класу. Найчастіше як основні об'єктивні критерії виділяють рівень освіти і доходів, стандарти споживання, володіння матеріальною або ін-

телектуальною власністю, а також спроможність до висококваліфікованої праці.

Крім перерахованих об'єктивних критеріїв, значну роль відіграє суб'єктивне сприйняття людиною свого положення, тобто її самоідентифікація як представника соціальної середини.

Ми дотримуємося думки тих учених, які під середнім класом (середнім прошарком) розуміють сукупність суспільних груп населення, склад яких характеризується гідним рівнем доходів, володінням нерухомістю, яка забезпечує відносну свободу і незалежність, наявністю власної справи, високою професійною освітою і кваліфікацією; задоволеністю своїм статусом, помірним класичним консерватизмом, зацікавленістю у підтримці соціальної стабільності і, нарешті, суб'єктивною ідентифікацією себе із середнім класом.

Значимо, що соціальна стратифікація по-американськи впливає на більшість держав планети, населення яких часто бажає емігрувати до США, а уряди – створити необхідні політико-економічні передумови аналогічної структуризації населення власної країни. Прихильники застосування терміна «середній клас», визнаючи об'єктивну неоднорідність його складу, підкреслюють особливу соціальну й економічну роль представників «соціальної середини».

Оскільки середній клас виконує специфічну функцію стабілізації суспільних відносин, то чим він численніший, тим нижча вірогідність того, що суспільство зазнаватиме революційних потрясінь, міжнародних конфліктів, соціальних катаклізмів. Цей клас складається як із тих, хто проявив підприємливість, так і з тих, хто, відповідно, зацікавлений у збереженні того соціально-політичного ладу, який забезпечив подібні можливості. Середній клас розділяє два протилежні полюси соціального середовища, багатих і бідних, не дає їм зіткнутися у варіанті фізичного знищення антагоністичного супротивника.

Визначаючи окремого індивіда як представника середнього класу, у західному суспільстві використовують такий комплекс показників:

- рівень добробуту, який визначає якість життя;
- можливість використовувати високотехнологічні предмети побуту та послуг;
- рівень освіти та культури, який дозволяє виконувати висококваліфіковану роботу або керувати організацією чи підприємством;
- економічний тип поведінки, орієнтований на ринкову форму господарювання у поєднанні із самостійністю і незалежністю, нарощуванням капіталу з інвестиційною активністю;
- соціально-психологічні установки на сімейний добробут, індивідуальний розвиток;
- політична орієнтація на демократичні принципи організації влади на загальнодержавному та місцевому рівнях;
- законслухняність у поєднанні з вимогою до держави захищати закони, права і свободи громадянина;
- престиж трудової діяльності, престиж образу життя, престиж кола спілкування.

Виходячи із системи наведених критеріїв, можна говорити лише про початок процесу формування середнього класу України у західному розумінні його кількісно-якісних показників. На думку вчених-економістів нині в Україні майже 12% загальної кількості осіб, віднесених до середнього класу не мають помітного впливу в суспільстві, оскільки потенційна соціальна база (лікарі, вчителі, науковці, кваліфіковані робітники) не затребувані суспільством на тому рівні, який міг би забезпечити їм відповідний матеріальний достаток. А сфера малого бізнесу й підприємництва охоплює лише близько 19% чисельності усіх зайнятих у галузях економіки.

За даними різних соціологічних обстежень питома вага осіб в Україні, які ідентифікують себе із середнім класом, у загальній сукупності коливається від 32% до 45% населення країни. На Заході до вищого класу відносять 5-10%; до середнього майже 70% і до нижчого класу не більше 15-20%.

В Україні до соціальних груп, які можна віднести до середнього класу за критерієм доходів, належать: підприємці, банківські та фінансові службовці, професійні менеджери, законодавці, державні службовці високо-

го рангу. Однак слід зробити уточнення: не за показниками «доходів», а за показниками «витрат», оскільки більшість із цих категорій повністю своїх доходів поки що не декларують. Соціологічна й економічна наука практично не веде широких наукових досліджень з проблем формування середнього класу на селі. За 25 років перетворень в аграрній сфері України селянський клас поділився за матеріальною ознакою на багатих і бідних. Цьому сприяв ряд таких факторів:

1. Форма власності трансформувалася з державної переважно у приватну. Селяни набули економічної незалежності, можливість самостійно розпоряджатися своїм капіталом. Приватизація землі й усвідомлення значною частиною селян себе власниками обумовили те, що в сільській місцевості частка осіб, що ідентифікується із середнім класом, на 14% вища, ніж в містах.

2. Агропромисловий комплекс втратив науково-професійну основу. Внаслідок незадовільних соціально-побутових умов в село відмовляються їхати кваліфіковані спеціалісти – агрономи, інженери, зоотехніки, лікарі, вчителі. Сьогодні майже повністю призупинена підготовка фахівців масових професій – трактористів-машиністів, операторів машинного доїння, меліораторів, слюсарів, токарів, електро-газозварювальників, мулярів, теслярів, а також інших молодших спеціалістів.

3. Масові порушення порядку приватизації землі та майна при визначенні чинників, критеріїв і закономірностей стратифікації сільських територій дають змогу визначити прошарки і групи, які різняться як за соціальним статусом, так і місцем в соціально-трансформаційному процесі. Руїнування тваринницьких ферм, тракторних станів і бригад, скорочення поголів'я тварин та техніки, позбавили робочих місць десятки тисяч кваліфікованих робочих сільськогосподарських кадрів, перетворивши їх на безробітних. Це суттєво позначилося на статусі середнього класу.

4. Порушення економічних складових організації сільськогосподарського виробництва у процесі реформування призвело до небажаних наслідків: порушена спеціалізація

і концентрація виробництва; горизонтальна й вертикальна інтеграція; знижені прогресивні, інтенсивні й індустріальні технології у рослинництві та тваринництві; згортають діяльність переробні підприємства – цукрові заводи, консервні, м'ясні та молочні заводи, виноробні підприємства.

5. Концентрація ресурсів в руках нечисленної групи сільського населення призвела до збільшення їх доходів. Зазначені процеси посилюють розшарування сільської громади, а отже, протидіють розв'язанню проблеми бідності та становленню середнього класу. Результатом високого рівня майнового розшарування є формування соціально поляризованого суспільства, а не суспільства з потужним середнім класом.

Аналіз процесів формування класу власників, зокрема за рахунок роздержавлення колективної й державної власності та приватизації, політики доходів сільського населення, оплати праці, податкової політики, системи управління, розвитку сфери освіти, кредитної політики, дасть змогу з'ясувати, які помилки допущені в процесі трансформації і виправити їх для досягнення поставленої мети.

Основними перешкодами на шляху створення повноцінного середнього класу в аграрному секторі України нами визначено такі: низькі доходи переважної більшості сільського населення і високий ступінь економічної нерівності; відсутність дієвих механізмів інвестицій в освіту, житло, іншу соціальну інфраструктуру сільських територій; належного захисту приватної власності; відсутність будь-яких механізмів стимулювання споживання товарів національного виробництва.

Формування середнього класу в Україні, як і подолання бідності, є гострою соціальною проблемою, яка повинна визначити стратегію економічного розвитку й соціалізації ринку праці та етапи її вирішення. Для цього необхідна обґрунтована система соціально-економічних показників, які б характеризували процес зростання середнього класу. Основним інтегральним показником, який характеризує наявність середнього класу, є рівень середньодушового

доходу, прийнятий для виділення соціальної групи у середній клас.

В аграрному секторі основним середовищем формування середнього класу є фермери та особисті господарства населення. У процесі аграрної реформи забезпечено розвиток різних форм господарювання, здійснено перерозподіл землі між сільськогосподарськими підприємствами, фермерами й особистими селянськими господарствами. Аналіз даних за 2010-2017 рр. показав, що фермери і особисті селянські господарства мали вищу ефективність, ніж новостворені сільськогосподарські підприємства.

Більшість фахівців, визначаючи набір характеристик, за якими окремі групи населення можна віднести до середнього класу, насамперед виділяють певний рівень доходів і володіння нерухомістю, а в останню чергу – суб'єктивну ідентифікацію себе із середнім класом.

В Україні на етапі переходу до ринкових відносин формування середнього класу регіональних агросистем (РАС) залежить від земельних власників – фермерів і селянських господарств. На основі статистичних даних автори спробували визначити набір характеристик для фермерів і особистих господарств населення.

До характеристики середнього класу на селі можна залучити такі показники:

- рівень доходності господарства (прибуток);
- рівень рентабельності;
- наявність земельних угідь, у тому числі ріллі;
- наявність переробних підприємств;
- кількість сільськогосподарської техніки;
- чисельність працюючих у господарстві – всього, з них найманих;
- ведення тваринництва;
- рівень освіти фермера.

Для пенсіонерів (49%), працівників сільського господарства, фермерів (35%), керівників підприємств і підприємців (39%) мати у власності нерухомість є досить вагомою ознакою їх приналежності до середнього класу. Незважаючи на вік і стать, наявність вищої

освіти є також однією з важливих характеристик їхньої належності до середнього класу. Щодо фермерів, то майже 85% їх складу мають вищу освіту і право належати до цього класу. Можна стверджувати, що середній прошарок концентрує в собі найбільш кваліфіковану, дієздатну й активну частину основної (базової) частини суспільства. Кількість працюючих у господарстві теж характеризує середній клас.

Для фермерських господарств важлива наявність засобів виробництва: техніки, тваринництва, переробних підприємств. Для ведення свого господарства фермеру необхідні інвестиції, використання яких теж характеризує рівень класності фермерства. Високою класністю, або середньою, як ми визначаємо, є число осіб, що працюють за трудовою угодою, а також залучених на сезонні роботи.

Особисті господарства населення Нині базою реформування середнього прошарку можуть бути спеціалісти й менеджери, малий та середній бізнес. Особисті господарства населення посідають провідну роль у формуванні малого бізнесу. Поступово відбувається розшарування учасників малого бізнесу з поступовим зміцненням прошарку середнього класу. Мале підприємництво на базі особистих господарств населення об'єднує ті групи нашого суспільства, які володіють найбільш соціально-діяльним потенціалом і зацікавлені в лібералізації суспільних відносин. Чисельність представників малого бізнесу з числа власників особистих селянських господарств становить близько 19% всієї сукупності. Як свідчать дані табл. 1, із 4075,4 тис. особистих селянських господарств 89,8 тис. мають у власності понад 5,0 га сільськогосподарських угідь і є потенційними сімейними фермами.

Особисті господарства населення як одна із форм господарювання в аграрному виробництві ґрунтується на індивідуальній або сімейній праці, приватній власності на засоби виробництва, майно і продукцію, а земля знаходиться у спільному користуванні членів господарства. Для ведення особистого селянського господарства згідно із Земельним

кодексом України громадянам передаються безоплатно у власність земельні ділянки площею не більше 2,0 га, розмір яких може бути збільшений у разі одержання в натурі (на місцевості, в рахунок земельної частки) земельної ділянки.

У процесі реформування аграрної сфери площі сільськогосподарських угідь у володінні та користуванні селянських господарств зросли від 2669 тис. га у 1990 р. до 13706,4 тис. га у 2017 р. або у 5,1 разу. Частка господарств населення у загальній площі сільськогосподарських угідь становить 43,40%, у тому числі ріллі – 32,6%. Внаслідок значного скорочення обсягів виробництва сільськогосподарських підприємствах особисті господарства населення значною мірою вирішували питання продовольчої безпеки країни без великих капітальних вкладень. У 2016 р. їхня частка у загальному виробництві валової продукції сільського господарства в Україні становила 43,0%, у тому числі продукції рослинництва – 38,7%, тваринництва – 54,4%. Нині господарства населення стали основними виробниками картоплі, овочів, плодів і ягід, основних видів тваринницької продукції.

Істотно підвищилася їхня роль у розв'язанні соціальних питань. Особисті селянські господарства залучили значну частину робочої сили, вивільненої із сільськогосподарських підприємств, що протидіяло зростанню безробіття на селі. У цих господарствах працює більшість населення, зайнятого у сільському господарстві (в Україні – 3934 тис. чол., або 58,7% всіх зайнятих у сільськогосподарському виробництві). Важливим завданням є поліпшення умов праці в особистих селянських господарствах, а рівень технічної оснащеності стає одним із вирішальних чинників ефективного господарювання.

Висновки та пропозиції. З вищевикладеного випливає, що середній клас із числа фермерів і господарств населення формується досить повільно. Він стане інтенсивнішим, коли приватний сектор буде основним осередком економічного розвитку. Держава має підтримувати низький рівень інфляції

та стабільність цін, значно скоротити апарат управління, адаптувати вітчизняне до законодавства країн ЄС, задіяти економічні важелі для легалізації доходів, подолати корупцію, повернути вивезені за кордон капітали, збільшити експорт продукції наукоємних технологій тощо.

Переважна частина домогосподарств на селі володіє певними ресурсами, такими як гроші, здібності до праці, професія, кваліфікація, соціальні зв'язки, житло, невеликі земельні ділянки, накопичене майно тощо. Середній клас з усіма переліченими ознаками в належному макроекономічному середовищі формується в результаті успішної стратегії домогосподарств протягом тривалого періоду. Багатоукладний характер української економіки дає змогу особистим селянським господарствам розміщувати свої ресурси в різних її секторах.

Серед них саме ринковий сектор, на якому члени особистих селянських господарств

є суб'єктами, в тому числі тіньового ринку, кардинально відрізняється за рівнем одержуваних грошових доходів. Цей рівень настільки великий, що оплата праці в ринковому секторі (наприклад, прибиральниці в комерційному банку), як правило, перевищує оплату праці висококваліфікованого спеціаліста в бюджетній сфері.

Ресурси особистих селянських господарств, які інвестуються в ринкову сферу економіки, забезпечують поточний дохід, який дає можливість реалізувати стратегію споживання, типову для середнього класу високорозвинених індустріальних країн. Таким чином, важливою умовою становлення і формування середнього класу є ефективна економічна стратегія домашніх господарств як суб'єктів економічної діяльності, що здатна забезпечити прибутковість останньої. У методичному плані не опрацьовано одне з основних питань – визначення рівнів доходів, які забезпечують стандарти споживання середнього класу.

Список літератури:

1. Бородіна О. Людський капітал на селі: наукові основи, стан, проблеми розвитку. К.: ІАЕ УААН, 2003, 274 с.
2. Геєць В. Фактори і умови формування середнього класу як стабілізуючого ядра суспільного розвитку в Україні. *Україна: аспекти праці*. 2002. № 8. С. 6-10.
3. Гнибіденко І., Зайцев Ю. Середній клас в Україні: проблеми ідентифікації та становлення. *Україна: аспекти праці*. 2002. № 8. С. 11-14.
4. Гошовська В. Стабілізуюча роль середнього класу в Україні. *Україна: аспекти праці*. 2002. № 8. С. 15-19.
5. Кір'ян Т., Шаповал М. Середній клас – основа стабільності держави. *Україна: аспекти праці*. 2002. № 8. С. 20-23.
6. Лібанова Е. Середній клас в Україні: сучасні масштаби і проблеми розвитку. *Україна: аспекти праці*. 2002. № 8. С. 27-32.
7. Мандибура В. Вплив політики доходів на формування “середнього класу” в Україні. *Україна: аспекти праці*. 2002. № 8. С. 33-35.
8. Нелеп В.М., Фурсенко М.І. Планування розвитку сільських територій і бюджети сільських рад. *Економіка АПК*. 2005. № 4. С. 107-112.
9. Паламарчук В. Соціально-політичні перетворення та становлення середнього класу в Україні. *Україна: аспекти праці*. 2002. № 8. С. 46.

References:

1. Borodina O. (2003). *Lyuds'kyu kapital na seli: naukovi osnovy, stan, problemy rozvytku* [Human capital in the countryside: scientific bases, state, problems of development]. Kiev: UAE UAAN. (In Ukrainian).
2. Geyets V. (2002) Faktory i umovy formuvannya seredn'oho klasu yak stabilizuyuchoho yadra suspil'noho rozvytku v Ukraini [Factors and conditions for the formation of the middle class as a stabilizing nucleus of social development in Ukraine]. *Ukraine: aspects of work*, no.8, pp. 6-10.

3. Gnibidenko I., Zaitsev Yu. (2002) Seredniy klas v Ukraini: problemy identyfikatsiyi ta stanovlennya [Seredniy klas v Ukraini: problemy identyfikatsiyi ta stanovlennya]. *Ukraine: aspects of work*, no. 8, pp. 11-14.

4. Goshovska V. (2002) Stabilizuyucha rol' seredn'oho klasu v Ukraini [The stabilizing role of the middle class in Ukraine]. *Ukraine: aspects of work*, no. 8, pp. 15-19.

5. Kiryan T., Shapoval M. (2002) Seredniy klas – osnova stabil'nosti derzhavy [The middle class is the basis for the stability of the state]. *Ukraine: aspects of work*, no. 8, pp. 20-23.

6. Libanova E. (2002) Seredniy klas v Ukraini: suchasni masshtaby i problemy rozvytku [The Middle Class in Ukraine: Current Scales and Development Issues]. *Ukraine: aspects of work*, no. 8, pp. 27-32.

7. Mandibura V. (2002) Vplyv polityky dokhodiv na formuvannya “seredn'oho klasu” v Ukraini [Impact of income policy on the formation of the “middle class” in Ukraine]. *Ukraine: aspects of work*, no. 8, pp. 33-35.

8. Nelep V.M., Fursenko M.I. (2005) Planuvannya rozvytku sil's'kykh terytoriy i byudzhety sil's'kykh rad [Rural development planning and village council budgets]. *APK ekonomy*, no. 4, pp. 107-112.

9. Palamarchuk V. (2002) Sotsial'no-politychni peretvorennya ta stanovlennya seredn'oho klasu v Ukraini [Socio-political Transformations and Becoming the Middle Class in Ukraine]. *Ukraine: aspects of work*, no. 8, pp. 46.